

İSLÂM DÜNYASINDA İKTİSAT TARİHİ VE SOSYAL SINIFLARIN TARİHİ*

MAXIME RODINSON

Çev. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

Takriben bir asırdan beri tarihçilerin gitgide iktisadî ve içtimaî tarihi dikkatle inceleme, global tarih dinamiğinde iktisadî ve içtimaî olgulara git- tikçe ehemmiyet atfetme eğilimi, sonunda bir hayli gecikmeyle, islâm dünyası tarihi sahasında da kendini hissettirdi. Aslında, İslâm dünyası sa- hasında bile, bu meselelere duyulan ilgi eskidir, ve Claude Cahen'in ifâ- desiyse, "Sylvestre de Sacy, Von Kremer, Van Berchem, Becker, Barthold, Mez, ölenler ve yaşayanlar arasından daha birçokları, sözkonusu sahada incelemelerimize katkılarda bulundular. Bu katkıların ehemmiyetini hiç- kimse inkâr edemez"¹. Fakat, çok az zamandan beri, tam olarak 1955'te Claude Cahen'in manifesto niteliğindeki makalesinden² beri, eğilim daha çok ve daha hususî incelemelere doğru, ve bu incelemeler de daha derin- leştirilmiş bir ihtisaslaşmaya doğru güç kazanmıştır ve bu konferans söz konusu eğilimin açık bir işaretidir. Hususî çalışmalarla bu eğilimin çok daha büyük bir gelişme kaydedeceği umulabilmektedir. İslâm araştı- rmacılarının, çağlar boyunca müslüman toplumun varolan tarihî ve bünye- vî meselelerinin anlaşılması için daha genel bir tarzda iktisâdînin ve sosya- lin ehemmiyetini kabul edecekleri de beklenebilir. Böylece islâm araştırmacı- ları, Batının tarihçilerinin epey zamandan beri ulaştığı oldukları görüş noktasına kavuşacaklardır. Bu yöndeki tekâmül son derece cesâret verici- dir.

O halde bilgilerimiz artacak ve netleşecektir. İtiraz etmeksizin büyük mutluluk duymak gerekir. Bununla birlikte, mütehasısların her zaman şuurunda olmadıkları bir şey, anlama gayretinin malzemelerin biriktiril- mesine ve hususî meselelerin açıklanmasına eşlik etmesi son derece

* Bu yazının Fransızca aslı, *Studies in the Economic History of the Middle East, from the ri- se of Islam to the present day*, Edited by M.A. Cook, Oxford University Press, 1. bs. 1970, 2. bs. 1978'de yayımlanmıştır (s. 139-155).

¹ *Studia Islamica*, 3, 1955, s. 97.

² "L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval", *Studia Islamica*, 3, 1955, s. 93-115.

lüzumludur. Claude Cahen'in daha önce güçlü bir şekilde belirttiği gibi, "vesikalar belli ölçüde, aranıldıkları gibi bulunurlar ve aranmayan şey bulunmaz"³. Aynı şekilde, en husûsî meseleler ancak uygun bir kavramlar çerçevesi içine iyi bir şekilde yerleştirilebilirlerse doğru olarak vaz'edilmiş olabilirler — ve netice itibariyle geçerli bir çözüme kavuşma şansına sâhip olabilirler —. Bunun delili, Avrupa tarihçiliğinin tekâmülünün muhtelif sahalarında benzer veya aynı tür vesîkalarından çok farklı netîceler çıkarılmış olmasıdır. Vesîkaların ve olguların toplanması, hususî meselelerin açıklanması ve kavramlarla ilgili düşünce gayreti birlikte ele alınmak zorundadır.

İşte bu görüş açısı içindedir ki, burada, islâm dünyası tarihçileri tarafından olduğu kadar hristiyan Batı'nın tarihçileri tarafından da genellikle karıştırılan mefhumları, onların münâsebetlerini göstermeyi de deneyerek, belirlemeye ve açıklamaya çalışacağım. Bu devamlı karışıklık, bana öyle geliyor ki, kötü neticeler doğurmaktan geri kalmamaktadır. Esas itibariyle söz konusu olan iktisat tarihi ve sosyal tarih kavramlarıdır.

İktisat tarihine büyük ilgi gösterilmiştir. Ben onun tanımını yapmakla yetineceğim. İktisat tarihi herşeyden önce, tarihî planda, tamâmen iktisadî hâdiselerin, normların ve müesseselerin tetkikidir. Bununla, malların üretimine, ticâretine, dağıtımına ve tüketimine ve bu fohksiyonlar üyelerinin gayretlerinin birleşmesiyle toplumun ihtiyaçlarını tatmin etmeyi hedef aldıkları zaman hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketimine bağlı olan hususları anlamak gerekir⁴.

Böylece, ziraî ve sınaî üretimin dalgalanmaları, bu üretimin ferdî üretici, ortak üreticiler, üretici olmayan mülk sahipleri veya devlet tarafından yönetilme durumlarına göre, ferdin veya ortak üreticilerin işlettiği ziraî veya zanaatle ilgili "teşebbüs" gibi teşkilâtlanma biçimleri incelenebilir. İç-tüketim, karşılıklı ağırlığının, üretilen malların dolaşıma giren miktarına nazaran dalgalanmalarının tahminî değerlendirilmesi yoluyla iktisadî tahlilin ancak tersinden doğrulanabilir.

Ticâret ve yeniden dağıtım üreticiye yüklenen mükellefiyetlerden, üreticiler arasında veya üreticilerle araçlar arasındaki iki taraflı vasıtasız

³ Aynı makale, s. 98.

⁴ M. Godelier, "Objets et méthodes de L'anthropologie économique", *L'Homme*, 5, 1965, s. 32-91. Yazar bu makalesinde (s. 39) mutlaka gayretlerin birleşmesinin anılmasıyla tamamlanmış olması gereken bir tanım vermektedir. Zâten bu durum, meselâ s. 45'deki ilgi çekici tafsillatlar içinde kendini gösteriyor.

mübâdelelerden, nihâyet pazar yoluyla mübâdelelerden hareketle yapılır. O hâlde vergiler (Kamu mâliyelerinin gerekli tetkiki buradan geliyor), mülkiyetin muhtelif statüleri, mülk sahipleri ve üreticiler arasında üretimi paylaşırma mukaveleleri veya satma ve satınalma mukaveleleri, nihâyet pazar gibi müesseselerle karşılaşılmaktadır. Diğer taraftan, mübâdele araçları arasında birbirini takip edebilir: ürünlerin, üretim vasıtalarının, mübâdele sembollerinin mübâdelesini. Tüccarların ortaklıkları, çekler, emre yazılı senetler türünden ticâret metodları, vs... gibi müesseseler buradan doğmaktadır. Nihâyet, tüketim amaçlı dağıtım bedeli karşılığında veya takasla, doğrudan veya dolaylı satışla, bedava dağıtımla yapılabilir. Satış mukaveleleri ve hattâ, kısmen, pazar, vs... gibi müesseseler buradan doğmaktadır.

Buradan, iktisadî hâdiselerin sosyal hayâtın iktisat, teknik ve hukuktan daha başka sistemlerine bağlı olan yönlerinin olduğu da görülür. Tarım tekniği, ikraz veya mübâdele maksadına uygun tarım ürünlerinin hacmini kısmen etkiler. Zâten tam aksine üretim, dolaşım veya dağıtım tarzı tarım tekniğinin terakkîsini harekete geçirebilir veya engelleyebilir. Statik veya dinamik iktisadî inceleme, o hâlde husûsiyle iktisat tarihi, netice itibariyle, sosyo-kültürel muhtelif hâdiselerin iktisadî açıdan ehemmiyetli yönlerini nazarı dikkate almak zorundadır: teknikler, hukukî münâsebetler, örf-adetler, estetik, ideoloji. Bilhassa karşılıklı şartlanmalar incelenmek zorundadır⁵.

İktisat tarihinin kapsadığı sahanın ehemmiyeti ve genişliği görülüyor. Dar bir ihtisas alanıyla sınırlı bulunmayan bütün islâm araştırmacıları, bu konularda, bir çoğu son derece yetersiz olmakla birlikte, önemli çalışmaların yayınlanmış olduğunu bilir. Sosyal grupların tarihinin (umûmiyetle sosyal tarihten anlaşılan budur) — iktisadî kriterlere göre tanımlanmış sosyal sınıflar sözkonusuysa ve hattâ gruplar arasındaki münâsebetlerin iktisadî yönleri varsa — her şeyden evvel bu iktisat tarihiyle önemli ilişkiler içinde bulunduğu açıktır. Bu münâsebetlerden hiçbirinin mevcut olmaması zordur. Bununla birlikte, sosyal gruplar tarihinin tamamıyla yukarıda tanımlanan iktisat tarihinin kadroları içine giremediği de ortadadır. Bu incelemenin son derece güç olduğu, terkîbî görüşler gerektirdiği, bir yığın ahenksiz olguyu kucakladığı da bilinmektedir. Çok az işlenmiş olması da şaşırtıcı değildir. S.D. Goitein'in önemli çalışmaları yanında, zikre değer çok az şey bulunmaktadır.

⁵ Bu iktisadî alan tablosu bazı farklılıklarla geniş bir şekilde Max Weber'den mülhemdir.

Tarihî bir ehemmiyeti olan sosyal gruplar, genellikle sosyal sınıflar adıyla tanımlanmışlardır. Gerçi bu tanımlama tartışmalıdır. Şüphesiz burada ben müslüman toplumu meydana getiren sosyal gruplara göre bu toplumun yapısının tahliline girişemem. Bu, aynı istikamete yönelik sayısız çalışmaların konusu olmak zorundadır. Metodolojik bir tebliğ çerçevesinde, ancak, çok genel bir seviyede, modern çağ öncesi İslâm'da sosyal sınıflar meselesinin nasıl vaz'edildiğini belirtmeyi deneyebilirim.

İslâmın sınıf kavramını bilmediği ve hattâ müslüman dillerinin bu kavramı belirleyecek kelimeye sâhip olmadığı söylenmiştir. Hatâ büyüktür. Bu tezi ileri süren sosyologlar, mâlum bir sosyolojik kabul dâhilinde "sınıf" terimine tekâbül eden kelimenin mevcut olmadığını söylemek istemektedirler. Fakat o zaman aynı şey Avrupa dillerindeki "sınıf" kelimesi hakkında da söylenebilir. Sosyologlar bazan arapça terimlerin etimolojik çağrışımlarının, latince *classis* kelimesinin hatırlattıklarından farklı olduklarına işaret etmek istemektedirler. Fakat kelimelerin kullanılışı hiç bir yerde onların etimolojisiyle veya semantik çağrışımlarıyla sınırlı değildir⁶.

Sosyal sınıfı belirtmek için modern arapça ve farsça da kullanılan terim *tabaka* kelimesidir. Bu kelimenin kökü (belki akadçadan alınmıştır), yığın, üst üste konmuş tabakalar fikriyle alâkalıdır. Bu kökün zaten (kuzey-sâmî dilinde mevcut ve oradan *dbk* formu altında arapçaya girmiş), belki de menşe'de aynı, ve samimî katılma, yapıştırma, kaynama fikrini ifâde eden başka bir kök tarafından asliyeti bozulmuştur. Sosyal sınıf için *tabaka* kelimesinin seçimi keyfi değildir. Gerçekten kelime Orta-çağ'dan beri kronolojik teselsül veya hiyerarşik mertebelenme fikriyle fertlerin kategorilerini ifâde etmektedir. Çok iyi bilindiği gibi, aynı meslekten kişilerin nesilleri, aynı ekolün mensupları, vs... bu kelimeyle ifâde edilmektedir. İsmi *tabakât*, "... sınıfların kitabı" diye başlayan sayısız eser buradan kaynaklanmaktadır. Fakat hiyerarşik sosyal kategoriler fikri de yaygındır. XI. asırda Muhammed b. Ahmed Abu'l-Mutahhar al-Azdî "*tabakalarının* farklılığı içinde Bağdatlıların örf ve âdetlerini" tasvir etmek istediğini söylediği vakit (ed. Mez, s. I, 1, 12), bu kategorilerin çokluğunu düşünüyordu.

Bu durum İbn Haldûn'un şu pasajlarında son derece açıktır:

Şeref dereceleri (jâh) insanlar arasında dağıtılmış ve, sınıftan sınıfa (tabaka bâ'da tabaka), düzenli bir derecelenmeye göre tanzim edilmiştir. Zirvede, şeref dere-

⁶ Bkz. M. Rodinson, "Dynamique interne ou dynamique globale? L'exemple des pays musulmans", *Cahiers Internationaux de sociologie*, 42, 1967.

celeri, üzerinde hiçbir otoritenin mevcut olmadığı yöneticiler rütbesinde son bulurlar. En aşağıda, bu dereceler ne iyilik ne de kötülük için hiçbir güce sâhip olmayanlara kadar uzanırlar. İkisi arasında bir yığın sınıf yer alır...⁷.

Bir diğer pasaj:

Şehirlerin veya medenî dünyanın muhtelif bölgelerinin sâkinleri arasında, her sınıf, kendisinden daha aşağı sınıflar üzerinde nüfuzunu hissettirir, ve bir alt sınıfın her üyesi, kendisinin hemen üzerinde bulunan sınıfın yetki sâhibi nezdinde bir dayanak arar⁸.

Tabaka'nın arapça bir müterâdifi, muhtelif alanlarda, özellikle "lonca" sahasında ihtisaslaşan *sınıf* "cins, tür, kategori" kelimesidir. Onun aslî mânâsı belki "kenar" dolayısıyla "sınır" ve sınırlama fikriyle alâkalıdır. Bu kelimenin *tabaka* ile eşanlamlılığı IV./X. asırda Abdurrahman b. İsâ el-Hemedânî'nin sinominlerle ilgili kitabıyla vaz'edilmiştir: "Denilir: Kişilerin her *tabakasına* hakkını verdim ve onlar arasından her *sınfa* hissesini verdim"⁹. Sosyal sınıf fikrini ifâde etmek için modern türkçenin tercih ettiği terim *sınıftır*. Ayrıca menşei itibariyle "kişiler takımı" mânâsına gelen *zumra*, türkçede *zumre* kelimesi ve mertebelenme ifâde eden *martaba*, *daraca* kelimeleri de vardır. İnsan toplumunun, hiyerarşik tabakaları fikrini ifâde etmek için Kur'an (XLIII/31-32) *daraca* terimini çok önceleri kullanıyor.

Netice itibariyle klâsik İslâmın kısmen mertebelendirilmiş sosyal gruplar hâlinde belli bir sınıflamanın şuurunda olduğu inkâr edilemez. Bununla birlikte, sosyal gruplar — iki istisnâ dışında — statü ile ilgili olarak değil fronkisyonel olarak telâkki edilmişlerdir; öyle ki, onlar arasındaki mertebelendirmenin doğuştan kazanılan bir statüden değil, sosyal açıdan meşgûliyetlerin "tabii" hiyerarşisinden ileri geldiği düşünülmüştür. Bir anlamda — fakat sâdece bir anlamda — ve yukarıda zikredilen sınırlama dâhilinde, ortaçağ müslüman toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu söylenebilir¹⁰.

⁷ Muqaddima, Quatremère bs., c. II, s. 289, Wâfi bs., c. III, Le Caire 1379/1960, s. 909; De Slane'in tercümesi, c. II, Paris 1936, s. 339; F. Rosenthal'in tercümesi, c. II, New York, 1958, s. 328.

⁸ Aynı eser, Quatremère bs., c. II s. 290; Wâfi bs. c. III, s. 910; De Slane terc., c. II, s. 341; F. Rosenthal terc. c. II, s. 330.

⁹ Kitâb al-elfâz al-kitâbiyya, L.Cheikho bs., g. bs., Beyrouth, 1913, s. 222.

¹⁰ Kırş. H.A.R. Gibb, "Government and Islam under the early Abbasids, the political collapse of Islam", *L'elaboration del'İslam*, Paris 1961, s. 115-127, özellikle, s. 119.

Bu husus islâm hukuku tarafından vurgulanmıştır. Roma hukuku veya Orta-çağ Avrupa örfi hukukları şahısların statüsü nazariyesinden hareket ettiği hâlde, islâm hukuku ehliyet (capacité) nazariyesinden yola çıkar. Hür, bâliğ ve âkil bir müslümanın normal kanunî ehliyeti bazı şartlarda kısılabilir. Fakat, temelde şahısların sert kategoriler hâlinde sınıflanması yoktur, her şahıs kendi öz ehliyet sistemiyle techiz edilmiştir¹¹.

Bir sosyal kategori hukukun kaydettiği ehliyetsizliklerin birikmesiyle farkedilir. Bu köleler kategorisidir. Fakat burada istisnâ bir statü söz konusudur. “Temel statü hürriyettir” (*al-aşl huwa'l-hurriyye*)¹². Bu hâliyle kadının veya delinin statüsüyle benzerlik arzeder. Müslüman olmayana gelince, o, belli bir tarzda, global toplumun dışında mülâhaza edilmiştir. Kısaca müslüman toplum esas itibâriyle bir eşit şahıslar kitlesini kucaklayan bir bütün olarak telakkî edilmiştir, fakat orada fiilî kategorileri etkileyen bazı husûsiyetler, bu kategoriler için kanunî tam ehliyetin indirimine yol açmaktadırlar.

— Köleler kategorisinin dışında — sâdece bir kategori, Orta-çağ Avrupa toplumunun statülü kategorilerini hatırlatır. Bu soylular sınıfıdır (noblesse). Fakat burada da, teoride, bu kategori bir istisna olarak kalmaktadır. Peygamberin soyundan gelme olgusu, sınırlı kapsamlı olağanüstü bazı imtiyazlar için bir ferdi belirleyen istisnâ bazı nitelikler gerektiriyor. Bu imtiyazlardan birinin, sırf cemaate bir *imâm* tedârîki ehliyeti olduğu bilinir, bu imtiyaz hâriciler tarafından reddedilmiştir.

Allah önünde müslümanların eşitliğine ve kardeşliğine dayanan doktrin budur. O fiilî bir tabakalaşmayı kesinlikle engellemiyor. Fakat bu doktrin önemli bir sonucu şudur: söz konusu tabakalaşma ancak hukukun sükûtuyla kabul edilmiştir, kısmen köleler sınıfı hâric Kanun'la meşrûlaştırılmamıştır.

Fiilî tabakalaşma, ancak hukûkî münâsebetler teorisiyle nazarı dikkate alınıyorsa da, o tabîî olarak sosyal vicdan tarafından müşâhade edilmiştir. Ediplerin, filozofların, yöneticilerin, vs... bu müşâhadesinin binlerce ifâdesi

¹¹ Krş. J. Schact, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 124 vd. [Türkçesi: *İslâm hukukuna giriş* (çev-M. Dağ, A. Şener), Ankara 1977, s. 133 vd.]; L. Miliot, *Introduction à l'étude du droit musulman*, Paris 1953, s. 221 vd.; R. Brunschvig, “Théorie générale de la Capacité chez les Hanafites médiévaux”, *Mélanges Fernand de Visscher* [= *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 2(1949)], s. 157-172.

¹² Krş. R. Brunschvig, “Abd”, *El'*, c. I, s. 27.

bulunur. Fârâbî (öl. 339/950) sosyal münasebetlerle ilgili küçük kitabına (*Risâla fi's-siyâsa*) başlarken, insanlar arasındaki münâsebetlerin bu tabakalaşmayla yönetildiğini müşahâde ediyor:

Bu kitapta biz sosyal münâsebetlerin kânûnlarını (kawânin siyâsiyya) göstermek istedik. Bu kanunların faydası, onları kendi sınıfının insanlarından, üstlerinden ve aslarından her grup (tâ'îfa) karşısındaki hareketlerinde kullanan bütün sınıflarda (tabakât) kendini gösterir¹³.

Ve Fârâbî yazısını daha az anlamlı olmayan şu cümelerle sürdürüyor:

Herkes, düşünceye daldığı ve kendi durumunu ve başkalarının durumunu düşündüğü vakit, kendisini belli bir grupla (tâ'îfa) paylaştığı belirlenmiş bir rütbeye (rutba) yerleştirir. O, kendi rütbesinin üzerinde bir veya birçok bakımdan daha yüksek durumda bir grup ve aynı şekilde kendi rütbesinin altında bir veya dah çok noktadan aşağı durumda olan bir grup bulur...

Bu üç sınıfa sosyal davranışın kâidelerini (al-siyâsât) uygulamak menfaat sağlar. Böylece en yükseklerle, onların seviyesine yükselir, eşitler karşısında bazı üstünlük elde edilir; aşağıdakilere nisbetle, onların aşağı rütbe (rutba) lerine kadar alçalmaktan sakınılır¹⁴.

Kavimler (*ethnies*) belli bir hiyerarşiye göre yerleşen büyük insan kategorilerini teşkil ederler. Bu hiyerarşinin, Abbâsî ihtilâlinde önce, Arapları sadece prestij açısından değil, fakat onlardan hâkim bir kast meydana getirmek sûretiyle kendilerine önemli imtiyazlar tevcih ederek, birinci sıraya koyduğu biliniyor. İmtiyazların kaldırılması, bütün müminler topluluğunun dinî hukuk sayesinde nazarî açıdan eşitlenmesi, Araplara bazı küçük üstünlükler, fakat bilhassa zaman ve mekâna göre son derece değişken, mertebelenmenin başka faktörleri noktai nazarından ele alındığında Arab'ın vaziyetine göre de farklı belli bir sosyal prestij bıraktı. Kavimlerin hiyerarşisi zâten birinin veya diğerinin üyelerine göre farklı biçimlerde değerlendirilmiştir ve Abbâsîler devrinde bu meseleler üzerindeki tartışmanın şiddeti bilinir. Müslüman topluluğun aralarında bölündükleri muhtelif devletlerde, yönetici âilenin mensup olduğu kavim umûmiyetle fiilen imtiyazlı olmakta ve en azından belli bir noktada, üstün bir prestijden yarar-

¹³ Fârâbî, *Risâla fi's-siyâsa* (yayına hz. L. Cheikho). L. Malouf, C. Eddé ve L. Cheikho tarafından neşredilen *Traité inédits d'anciens philosophes arabes* içinde yer almaktadır, 2. bs., Beyrouth 1911, s. 18.

¹⁴ Aynı eser, s. 19.

lanmaktadır. O halde *kavmî mensûbiyet*, muazzam farklılaşmalarla başka ölçütlere göre bizzat kendisi tabakalaşmış olan belli bir aristokrasinin sınırlarını çizerek tabakalaşmanın bir ölçütünü sağlıyor.

Peygamberin ya da Ashabının soyundan gelenlerin bir kategorisini belirlemek için verâset çok sınırlı bir biçimde devreye giriyor. Abbasiler devrinde, bunlar bazı imtiyazlara sâhiptiler, aylık alıyor, halktan saygı görüyorlardı. Fakat bu onlardan birçoğunun oldukça sefil bir hayat sürmelerini engellemiyordu. Daha sonraki devirlerde, bazı ülkelerde, bu “asiller”den bazıları, oldukça önemli imtiyazlar elde etmek için şerefli atalarının gelişen kültüründen yararlanabildiler ve artık sırf nazârî değil, fakat fiilî hakikî bir aristokrasi teşkil edebildiler.

Aynı şekilde, belli bir asiller sınıfı da ehemmiyetli bir siyasî rol oynamış olan âilelerin soyundan gelmiş olanlar tarafından teşekkül ettirilmiştir: arap, berber, türk kabilelerinin şefleri, senyöriyal büyük İran âileleri, vs...

İtibar hiyerarşisi, bir iktidar ve servet hiyerarşisine tekâbül etmeksizin bile, bilhassa dinî duygu üzerine temellendirildiği zaman, kendini koruyabilir. Fakat o ancak toprak mülkiyeti, askerî güç ve para gibi üç iktidar vasıtasından biriyle — veya bunlardan birkaçıyla — sağlamlaştırdığı zaman hakikî bir tabakalaşma yerine geçer. Askerî gücün sosyal bir güç olarak ancak diğer iki vasıttan biri sayesinde gerçekleştiğini de nazarı dikkate almak gerekir. Netice itibariyle, kabaca tabakalaşma toprak mülkiyetine veya menkûl mülkiyetine dayanmaktadır. Fakat, iktisadî menfaatlar sağlayan bir tabakaya mensûbiyet, eğer verâsetten veya iktisadî seviyede herkesin öz gayretlerinden neş’et ediyorsa, kuvvet baskısıyla kaybedilmiş olabilir. Kuvvet yoluyla kazanılabilir de. Öyleyse ondan, genel kâide olarak pek değer verilmese de, kuvvetin bulundğu bir tabakaya mensûbiyetle yararlanılır, tıpkı belli bir etnik tabakaya mensup olan köle-askerler sözkonusu olduğu zaman kölelerin durumunda olduğu gibi. Burada lafı uzatmamak için kullanılan toprak mülkiyeti teriminin çok geniş bir mânâda ele alınması gerektiğini de vurgulamak icap eder: söz konusu olan, hükûken herhangi bir toprağın ürününün, üreticinin çalışmasının meyvesi üzerinden doğrudan doğruya alınan bir hissesine dayanan haklardır, terimin marksist mânâsıyla çiftçinin işletmedeki hakkıdır.

Müslüman toplumun yapısını anlamayı deneyen bu toplum üyeleri tabakalaşmayı fonksiyonel olarak algılamışlardır, çünkü bu topluma köleler sınıfını dahil etmeyi “unutmaktadırlar” — zâten bunun delili de şudur: Aristo

döneminde Yunanistan'da cereyan edenlerin aksine köleler üretimde ve dağıtımda çok az bile olsa *hususî* bir rol oynamıyorlardı. Bu yazarlar, Greklerden alınan sosyal çalışmada iş bölümü nazariyesinden hareket etmektedirler. Bu nazariye ihtiyaçların çeşitliliği ve herkesin yeteneklerinin eşitsizliği üzerinde ısrar etmektedir ki, bu, söz konusu işbölümünü gerektirmektedir. Öyleyse her sosyal kategori, ahlâk dışı olmayan her meslek faydalıdır. İhvânü's-safâ böylece süpürücülerin ve çöpçülerin yararlılığı üzerinde durmaktadır (I 220): eğer bunlar sâdece bir hafta çalışmayı durdururlarsa, bir şehir oturulmaz hâle gelir. Büyük sosyal kategoriler böylece fonksiyonel gruplarla bir tutulmuştur. Daha İhvânü's-safâ böylece faydası kanun hâkimiyetini (*nâmûs*) temin etmek olan hükümdarlardan (*malik*), ve bu sâyede, - din adamlarının veya filozofların çoğunun vaz'ettikleri kâidelerin uygulanışı konusundaki eksiklikleri gözönüne alındığında, dinî ve dünyevî teşkilâtın iyi işleyişi (*şalâh al-dîn wa'l-dunyâ*) için gerekli fonksiyonların tekemmülünden bahsetmektedirler (I 223).

Gazâlî bu bilgileri bizim üçüncü diye adlandırdığımız fonksiyonların faydası üzerinde geliştiriyor. O, meşgûliyetleri üç kategoriye ayırıyor. Her şeyden önce, ya doğrudan doğruya çalışarak ya da bu ilk endüstrilerin işlenmesi için âletler imâl ederek, temel ihtiyaçların (beslenme, mesken, elbise) tamamını temin eden üreticiler söz konusudur. Sonra, bu ürün veren çalışmayı dış düşmana karşı ve hırsızlara karşı koruyan askerler geliyor. Nihâyet ilk iki kategori arasında koordinatör rolü oynayanlar¹⁵ ve onların özellikle doğrudan üretime katılmayanların geçimine gerekli vergileri toplamak ve yeniden dağıtmak için görevlendirilmiş üyeleri. Demek ki, iktidar görevlileri (*ummâl*), tahsildârlar, kadastro yapanlar, hukuk ve siyâset uzmanları (*Ihyâ*, Le Caire, 1352/1933, c. III, s. 195 = kitap XXVI § 5 = tahlil G.H. Bousquet, § 108). Burada Gazâlî'nin o dönemde esaslı bir rol oynamaya başlayan askerî hâkimiyeti fonksiyonel bir zarûret yüzünden onayladığı görülmektedir.

Gazâlî'nin burada tüccarı zikretmemesi oldukça ilgi çekicidir. Tabiiyle Gazâlî tüccarın düzenleme rollerinin şuurundadır (*aynı eser*, c. IV, s. 102 = kitap XXXII, 2. kısım, 2. rûkn = tahlil Bousquet, § 139 E). Şüphesiz onları üçüncü kategoriye yerleştirdi.

¹⁵ *al-mutaraddidûn bayna'l-lâ'ifatayn fi'l-akhdh wa'l-â'atâ* ifâdesinin "ilk iki kategoriye mensup olan şahıslar" şeklindeki tercümesi (G.H. Bousquet'nin *Analyse*'in de Paris 1955, s. 263) şüphesiz hatâlıdır.

İbn Haldun olayların daha kaba ve daha az ideolojik bir tasnifini yapıyor¹⁶. İnsan, kendisine varlığının idâmesi için gerekli malları tedârik eden ve zâten kazançları onun ihtiyaçlarını aştığı zaman “zenginlik vasıtaları” (*riyâş*) olacak kadar gelişebilen “geçim vasıtaları”na (*mâ‘âş*) bağlıdır. Geçim vasıtaları (tıpkı tabiatın sunduğu bedava mallardan bazı kaynaklar gibi) ona düzenli bir şekilde mal-mülk temin ederler. Bu mal-mülk, tahsisi noktai nazarından, bir *rizk*, insanın ihtiyaçlarını ve arzularını, tatmin etmek üzere masrafları karşılamak için bir geçim fonu teşkil ediyor. Bu muhtelif türdeki gelirler, ya zorla müsâdere yoluyla (narh koyma ve vergiler), ya tabiî meyveler, kara veya deniz hayvanları toplayıcılığıyla (avlanma), ya iptidâî üretimle (tarım ve hayvan yetiştiriciliği), ya ikinci safha üretimle (zanaat veya sanayi faaliyeti), veya nihayet değişim (ticâret) yoluyla kazanılmıştır. Rolünün zayıflığı sebebiyle toplayıcılığı unutan İbn Haldûn “tabiî” geçim vasıtaları olarak sâdece (iptidâî veya ikinci safha) üretimi ve onun tedâvülünü (ticaret) temin eden meslekleri tanıyor. Üretici faaliyet sonucu ortaya çıkarılmayan herşey, İbn Haldûn tarafından, biraz da fizyokratlar tarzında, gayri tabiî sınıfına sokulmuştur. Bu zorunlu olarak onların faydasını inkâr ettiği anlamına gelmez. Nitekim bu durum, onun siyâset veya din görevlileri ve sosyal hayâtın âhenkli işleyişi için monarşik devletin mutlak zarûreti hakkında söylediklerinden açıkça anlaşılır.

Müslüman toplumun hukuk nazariyecileri tarafından sınıfsız toplum olarak anlaşılması, sosyologlar safında sayılabilen nazariyeciler tarafından sosyal fonksiyonel kategorilerden ibâret bir toplum olarak tahlil edilmesi, toplumun gerçekten sınıfsız olduğunu ispat etmek için kesinlikle yeterli değildir. İdeologların (veya en azından bazı ideologların) toplumları hakkında sâhip oldukları şuur söz konusudur ve sosyal gerçekliğin bu şuurlanış sırasında bozulması olağan hâdiselerdendir. Bununla birlikte eski Doğu İmparatorluklarının ideologlarının veya meselâ Orta-Çağ Avrupasının ideologlarının toplumları hakkında sâhip oldukları anlayışlar arasındaki tezat ilgi çekicidir. Bu tezat, sosyal kategoriler şu veya bu şekilde fiilen kapanmış olsalar bile (bu ispatlanabilir), onların kapanması feodal Avrupa devletlerinde veya Hind kastlarında olduğu gibi müesseseseleşmemiştir. Bu durum, her ne olursa olsun, çok ehemmiyetlidir.

Bu anlayışların yanında, çok açık bir tabakalaşma fikrinin de mevcut olduğunu yukarıda gördük. Ossowski tarafından çok iyi açıklanmış olan,

¹⁶ *Muqaddima*, Quatremère bs., c. II, s. 272 vd.; De Slane, c. II, s. 319 vd.; Wâfi bs., c. III, s. 893 vd.; F. Rosenthal Tercs., c. II, s. 311 vd.

yönetilenler ve yönetenler, fakirler ve zenginler, doğrudan üreticiler ve marksist mânâda “sömürücüler” (yâni doğrudan üretici olmadan, üreticilerden alınanlarla yaşayanlar) şeklinde üç çatallaşmanın şuuruna varıldığını göstermek için metinlerin tanıklığına başvurmak faydasızdır¹⁷. Fakat daha hassas tabakalaşmalar kendini gösteriyor. Onlar çok sayıdaki tabakaların veya *tabakâ'l*ın hiyerarşisi hakkında yukarıda zikredilen metinler sayesinde görülüyor. Bu durum, R. Brunschvig tarafından incelenen âdî meslekler hakkındaki metinlerde de gözüküyor¹⁸. Bunlara, söz konusu âdî mesleklere itibar kazandırmak istenen hukukçuların kaleminden çıkan metinleri de dâhil etmek gerekir. Aslında, istisnâî kategoriler sözkonusudur. Fakat, aynı yazarın göstermiş olduğu gibi, hukukçular evlenmede çiftlerin denkliliğini (*kafâ'a*) ve şahitliği adâlette kabûl edilmiş olabilen fertlerin şerefliğini (*adâla*) incelediği zaman, kavram genelleşiyor. Bilhassa evlenmeler hususunda, meslekler aşağı, âdî (*dani'a*, hâsîsa) ve üstün veya saygıdeğer (*Rafi'a*, *calîla*) olarak sınıflandırılıyor.

Toplumun iyi işleyişine tamamlayıcı tarzda katkıda bulunan bütün insanlar eşittir cümlesinde ifâdesini bulan foksiyonel kategoriler mefhumu ile aynı mânâyâ gelen bir de, yukarıda da görüldüğü gibi, zenginlik sâyesinde bir iktisâdî hiyerarşinin tasdiki ve hattâ “sömürücü” bir mevkiin kuvvet yoluyla kazanılabileceğinin, en azından İbn Haldûn tarafından, gerçekçi kabûlü fikrini ifâde eden *câh* “şeref mevkii” kavramı mevcuttur.

Bu sonuncu tez, en azından bir örnekte — fakat çok önemli bir örnekte — imtiyazlı ve hiyerarşik açıdan üstün bir kategoride sınıflananın, serbestçe seçilmiş fonksiyon olmadığını, fakat aksine (şu veya bu şekilde) bir kasta mensûbiyetin imtiyazlı fonksiyonunu belirlediğini kabul etmekle aynı mânâyâ gelir.

Aynı şekilde, *câh* sırf fonksiyonla belirlenmiş değildir, fakat *câh* mertebesine yükselmiş bir mevkide sınıflandırılmış insanlar, imtiyazlı fonksiyonlara girme yetkisine sâhiptirler. Fârâbî'ye göre, Abbâsîlerin en eski devirlerinde, özellikle servet bu yükselmiş mevkii kazanmaya yaramayabilir. “İnsanın bütün gayretlerini kendi mevkiini muhafazaya hasretmesi gerekir. Biri kendisine gelirlerini (*manâfi*) arttırma, diğeri mevkiini yükseltme imkanı sağlayan iki uygun durumla karşılaştığı zaman, mevkiini yükseltmek

¹⁷ Stanislaw Ossowski, *Struktura Klassowa w spolezney sviadomości*, Lódz, 1957; alm. terc. *Die Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein*, Neuwied am Rhein 1962, s. 38.

¹⁸ R. Brunschvig, “Métiers vils en Islam”, *Studia Islamica*, 16, 1962, s. 41-60.

için kendisine en elverişli olanını seçmekte acele etsin. Gerçekten, geniş yetkili bir mevki^c (*al-câh al-^carîd*), zorunlu olarak servet kazandırır, halbuki servet zorunlu olarak belli bir mevki kazanılmasına imkan sağlamaz”¹⁹.

Mukaddime'sinde bu konuya bir bölüm ayıran İbn Haldûn'un geliştirdiği fikir de aynıdır. Yüksek bir makamdan yararlanan şahıs (*şâhib al-câh*) emri altındaki kişilerin bedava çalışmasından yararlanır, bu da onu çok hızlı zenginleştirir. “İktidarın geçim vasıtalarından biri (*mâ^câş*) olmasını bu mânâda anlamak gerekir”²⁰.

Bununla birlikte zenginlik, bazı durumlarda, yüksek bir makama ulaştırabilir, tıpkı fakirliğin daha aşağı bir duruma düşürdüğü gibi. Burada, bilhassa, tarihî durumları en üst seviyede nazarı dikkate almak gerekir. Mez, zamanının büyük âilelerinin dip nesepleri hakkında İbn Rusta (III./IX. asır sonu)'nın dedikoduları (Klatsch) diye adlandırdığı malumâtı açıklamıştır:

Eş'aslar, teyzesi çocuksuz zengin bir yahudi ile evlenmiş olan iranlı bir ayakkabıcının neslinden olmalıdır; Muhalleb oğullarının atası iranlı bir dokumacı imiş; Hâlid bin Safvân âilesinin kökü, arapların eline düşmüş ve gebe kalmış, Hıra'lı bir köylü kadına dayanıyormuş; Cahm âilesi, kendilerine düzmece bir Kureyş menşei uyduran kaçak bir köleden geliyormuş; Ebû Dulef hükümdarlık âilesi Hıra'lı bir hristiyan bankacının soyundanmış; devlet görevlilerinden etkili bir âilenin atası olan mareşal al-Rabî^c, sefih bir câriyenin babası belirsiz oğlu, bir çapkın imiş²¹.

Aynı şekilde, sosyolog olarak, bütün mesleklerin eşit faydalılığını kabul eden, fakat, aristokrat olarak, alışlagelen tüccârların horlanan karakteri üzerinde ısrar eden İbn Haldûn, ilk sermayesi ticarî uygulamadan gelmeyen tâcirleri ayırmaktadır. Bunlar, bir şans eserinden meselâ bir mîrastan yararlanabilmişlerdir. Ticarî faaliyetlerle değerden düşmemişlerdir ve ticarî uygulamaların sürüklediği hatâlardan firmalarını işletme ihtimamını ücretli görevlilere tevdi ederek masun kalmaya devam etmektedirler. Sözkonusu tâcirler böylece *câh*'ları sâyesinde kendilerini bu tür uygulamalara kaptırma endişesinden korunmuşlardır. Onların serveti kendilerine

¹⁹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 30.

²⁰ Quatremère bs., c. II, s. 287 vd.; Wâfi bs., c. III, s. 907; De Slane terc., c. II, s. 336 vd.; Rosenthal terc., c. II, s. 326 vd.

²¹ İbn Rusta, s. 207 vd. A. Mez, *Die Renaissance des Islam*, Heidelberg 1922, s. 151 vd. Arap, terc. *el-Hadâratü'l-islâmiyye...* (çev. Muhammed Abdülhâdî), Beyrut 1967, c. I, s. 293-294.

devlet adamlarına (*ahl al-dawla*) ortak olma ve çağdaşları arasında debdebeli (*zuhür*) ve şöhretli bir mevki kazanma imkanı sağlamaktadır²². Bu durumda insanın, bir kere büyük bir servete kavuştuktan sonra, benimsedikleri hayat sitilinin alışılacağı tüccarları aristokratlara fazla tahkir ettirmediği takdirde, böyle bir yükselişin onlar için de mümkün olup olmadığını kendi kendine sorması icap eder.

Kısaca, en azından klasik dönemde, sosyal kategoriler hiyerarşinin, Ossowski'nin bir sunî derecelenme diye adlandırdığı, birçok birleşik farklı ölçüye çağında bulunan şeye göre belirlendiği nazarı dikkate alınabilir. İbn Haldûn'un özellikle yukarıda zikredilmiş olan metinlerinin birinden anlaşıldığı gibi, bu açığa çok basamaklı bir derecelenmedir.

Fakat modern sosyologlardan birçoğu bu sosyal kategorilere "sosyal sınıflar" adının verilmesini reddetmekte hemfikirdirler. Onlar, farklı fakat hepsi de kapitalist Avrupa toplumunun gerçeklikleriyle biçimlenmiş kavram kategorilerine sâhiptirler. Sınıf tanımlamalarının hepsi, Raymond Aron'un açıkça ortaya koyduğu gibi, "uygunluk, global veya total birlik, belli bir bütünlüğün varlık veya şuur cemaati yaratan şey üzerine" parmak basmaktadırlar²³. G. Gurvitch'in tanımı²⁴ gibi son derece karmaşık tanımlar arasında, R. Aron haklı olarak şunlara dikkat çekiyor. 1 "objektif olarak kavranabilir cemaat (çalışmanın mâhiyeti, gelirlerin seviyesi) veya bir düşünce tarzları, değer sistemleri cemâati", 2 "bu ortak varlıkların zaman içinde dayanıklılığı"; 3 "bu ortak varlıkların kendi kendilerine şuurlanması ve her birine özgü bir iş yapma arzusu"²⁵. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, G. Gurvitch gibi sosyal sınıf için son derece açık ve karmaşık bir tanım teklif eden bir sosyolog bile, "değişen yoğunluk derecesini n+1 kabul ederek", delillerinin "ancak sınıfların temâyüllü husûsiyetlerini" ortaya çıkardığı olgusu üzerinde ısrar etmektedir²⁶.

Halbuki, ortaçağ müslüman toplumunun sosyologları diye adlandırılabilenlerin birçok tabakanın mevcûdiyeti üzerinde ısrar etmekten hoşlan-

²² *Muqaddima*, Qatremère bs., c. II, s. 305; Wâfi bs., c. III, s. 922; De slane terc., c. II, s. 356 vd.; Rosenthal terc. c. II, s. 344 vd.

²³ R. Aron, "La classe comme représentation et comme volonté", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 38, 1965, s. 14.

²⁴ G. Gurvitch, *Le concept des classes sociales* (Teksir edilmiş ders notları), Paris, Centre de documentation universitaire, 1954, s. 133; Aynı yazar, *Determinismes sociaux et liberté humaine*, Paris 1955, s. 178, vs...

²⁵ R. Aron, a.g.e., s. 14 vd.

²⁶ G. Gurvitch, *Cahiers Internationaux de Sociologie*'de, 38, 1965, s. 6.

madıkları yukarıda anlatılanlardan anlaşılabilir. Söz konusu ilim adamları bu sınıfları, G. Gurvitch'in tanımının bazı terimlerini kullanmak sûretiyle, benzer sosyal fonksiyonlara ve ana hatları içinde benzer bir itibar mevkiine sâhip kümeleşmelerin ve fertlerin âlemleri (makrocösmes) hâlinde gruplandırmayı denediler. Bu büyük bütünlükler, kabaca benzer sınıflandırmaların tekrarının ve asırlar boyunca onları belirleyen terimlerin geri dönüşünün ortaya koyduğu gibi, hiç şüphesiz “zaman ortasında bir dayanıklılığa” sâhiptiler. Bu bütünlüklerin, özellikle adı geçen yazarların, üyelerinin meziyetleri ve kusurları hakkındaki delillerinin gösterdiği gibi, ortak tasavvurlar, ortak fikirler benimsemeye meylettikleri şüpheden vârestedir. Bu ortak fikirlerin, bilhassa, uzaktan veya yakından sosyal mahsûlün (produit social) ve iktidar avatajlarının taksimiyle alâkalı hususları ihtiva ettikleri kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan, bu “kümeleşme âlemleri” yöneticiler tarafından en azından ortak iptidâi tepkilerle donatılmış olarak telâkkî edilmişlerdi, çünkü onlar hakkındaki politika, özellikle bu tepkilerden isyan gibi bâzılarını bertaraf etmeyi hedefleyen en azından menfî bazı büyük prensipleri takip etmektedir²⁷.

Fakat, son derece mevzileştirilmiş toprakların sınırı dâhili ve dar dönemler hâriç onlara ortak bir şuur ve irâde atfedilebilmesi nâdirdir sanılıyor. Bunun ötesinde sağlam neticelere varmak için çok geniş mukayeseli bir tarihî anket gerekir. Fakat islâm tarihiyle az çok büyük bir âşinâlığın bıraktığı intiba, daha ziyâde, menfaat ve emel grupları tarih sahnesinde âmiller olarak ortaya çıktığı vakit, bu grupların gerçekten çoğu zaman belli bir meslekten müteşekkil grup türünden küçük grupları genişlik itibariyle aştıkları, fakat daha büyük bir tabakanın tamamına, bizzat tabaka şuuruyla ve ortak arzuyla modern toplumun sosyolojik tahlilleri istikametinde sınıf statüsüne böylece nüfuz ederek, ancak çok nâdiren yazıldıkları şeklindedir. “Dikey” bölümlenmeler, kavimler (ethnies) ve dinî cemaatlar vasıtasıyla yatay kategorileri keserek bu parçalanmada açıkça büyük bir röl oynayagelmektedir.

“Sınıf terimi”ni, ortak bir şuur ve irâdeye kavuşan sanâyî toplumunun birleşmiş büyük tabakalarına tahsis ederek, büyük menfaat ve emel grupları için kullanmak reddedilebilir. Hattâ, modern kapitalist toplumda bile, bu birleşmiş şuurun genellikle mevcut olmadığını, tabakaların genellikle

²⁷ Meselâ krş. Nizâm al-Mülk, *Siyâset-nâme*, Ch. Schefer bs. Paris 1891, s. 144vd.; Ch. Schefer terc., Paris 1893, s. 214 vd.; B.N. Zakhoder, Moscou-Leningrad 1949, s. 167 vd.; H. Darke terc., New Haven 1960, s. 170 vd.

başta etnik ayrımlar olmak üzere başka ayrımlarla kesildiklerini tasrih etmek gerekir. Sosyologların bu konuda, özellikle, ortak müşâhedenin bile, bir taraftan işçi sınıfının kendini bilme ve ortak irâde eksikliğinin, diğer taraftan sınıf tabakalaşmasını bozmakta olan Beyazlar ve Siyahlar arasındaki dikey ayrımın ehemmiyetini derhal farkettiği Amerika Birleşik Devletleri'ni ilgilendiren hususlarda ısrar ettikleri biliniyor²⁸.

Karşılaşılan durumun karmaşıklığının, bizi iki aşırılığa itmemesi gerektiğini sanıyorum. Bir taraftan, yerli sosyologların birleşmiş bir sınıf şuuruyla ve bir irâdeyle farkettileri iktisadî-hukukî mevki tarafından belirlenmiş büyük sosyal kategorileri peşinen techîz etmek. Diğer taraftan menfaat ve emel grupları hakkındaki her türlü mülâhazayı, tarihî açıklığa zıt olarak, ihmâl etmek, bu grupları ancak, aşırı bir bölümlenme süreciyle, meselâ bir meslek boyutuna indirgendikleri vakit, tarihî fâiller veya mefûller olarak nazarı dikkate almak. Bilhassa yerli sosyologlar ve siyâset adamları tarafından sosyal kategorilere gösterilen ilgi, bizi, kavimleri veya hayat tarzıyla farklılaşan grupları (göçebeler ve yerleşikler) içtimaî tarihî dinamikte ilgiye lâyük âmiller olarak nazarı dikkate almaktan alıkoymuyor.

Terminolojik açıdan, meslekî, mahallî, vs... grupların genişliğini aşan ve, etnik menşe, dinî cemaat veya hayat tarzı dolayısıyla farklılaşmanın kriterleriyle keşşmeler de dahil, iktisadî veya içtimaî fonksiyon üzerine temellendirilmiş olduklarından, nisbeten sürekli olarak, bir ortak tasavvurlar stokuna sâhip olarak, ortak tepkilere elverişli olarak telâkkî edilebilen sosyal toplanma dünyâlarını belirlemek için bir deyim ihtiyâç vardır. Belli şartlarda, özellikle gerilim dönemlerinde, bu bütünlerin kısmen ve geçici olarak ortak bir şuura ve bir irâdeye girmeleri gözardı edilemez. Bana öyle geliyor ki, sâdece mevcut "sınıf" terimi, bu terimin genellikle çağdaş kapitalist toplumun tahlilçileri tarafından benimsenmiş olan son derece sınırlayıcı tanımlarını genişletmek şartıyla, onlara mükemmel bir sûrette uygun gelebilir. Bu genişleme zâten çağdaş kapitalist toplumun tahlili için bile ilgi çekici olur. Genellikle nazarî olarak bu sınırlayıcı tanımlardan birine mensup olanlar tarafından bile fiilen uygulanmıştır²⁹.

Böylece, ananevî islâm toplumunda, üretici köylüler, kâh köylülere aykırı kâh kısmen onlarla birleşmiş hayvan yetiştiricileri, şehirlî küçük üreticiler: zanâatkârlar veya küçük tüccârlar, genellikle mâlî faaliyeti kucakla-

²⁸ Krş. St. Ossowski, *a.g.e.*, aynı yer, ve L. Reissman, *Class In American Society*, Glencoe 1959; Frans. Terc. *Les classes-sociales aux Etats Unis*, Paris 1963.

²⁹ Özellikle Marx. Krş. M. Rodinson, *a.g.m.*

yan sermayeci büyük ticâret, ev köleleri, çiftlik köleleri, tekrar temas etmemiz gereken olan askerler, yerine ve zamanına göre azçok birbirine karışmış olan memurlar, entellektüeller ve din adamları, büyük toprak sâhipleri, nihâyet Marx ve Tocqueville'in vasıflandırmasına göre³⁰, iktidarı, itibarı ve serveti elinde toplayan yönetici sınıf ayırt edilebilir. Bu sıralama sınırlayıcı değildir. Yukarıda da söylendiği gibi, bu sıralama, diğer kriterler üzerine temellendirilmiş taksimlerle kesişmeleri varsayar. Böylece falan etnik grubun toprak sâhipleri başlıbaşına bir sınıf teşkil edebilir. Böyle bir sınıf yakından yorumlanmalıdır; bunu burada yapmamız mümkün değil, zira, meselâ askerî sınıf köleler arasından toplanan askerlerden olabilir ve umûmiyetle iktidarını, söylenildiği gibi, (mülk terimine en geniş mânâ atfedilmek sûretiyle) toprak mülkiyetleriyle imtiyazlı kılınan sınıf hâlinde teşekkül ettirilmiş bünyesiyle teminat altına alınmış görür. O az çok iktidara ortak olmuştur veya duruma göre onu tekel altına alabilir.

Hangi menşe'den gelirse gelsin hâkim sınıf, hâkimiyetini, yâni iktidarını ve ondan elde ettiği avantajları müesseseseleştirir. Bu müesseseseleşme, hâkim sınıfın devlet yönetimini tekelleştirmesi, ya dirlikler hâlinde yeniden dağıtılmış vergi geliriyle, ya üreticilere yüklenen vergilerle, ya da bu iki "işletme" biçiminin bir birleşimiyle, maddî avantajlar elde etmesi sâyesinde gerçekleşir.

Belli bir sosyal hareketlilik kurulabilir. Bazı şartlarda diğer sınıf üyelerine, meselâ din adamlarına, özellikle devlet mekanizmasına giriş sağlanabilir. Bununla birlikte söz konusu kişiler, ancak eğer bu yükseltme mesele toprak mülkiyetleri hâlinde bağış yapılarak sağlamlştırılırsa hâkim sınıfın tam üyeleri olarak telakkî edilebilirler. Bu bağışlar feshedilebilir nitekte olduklarından, yükseltimenin hangi ölçüde geçici olduğunu da nazarı dikkate almak gerekecektir. Diğer taraftan, ticâretle kazanılan zenginlik, genellikle toprak mülkiyetine imkân sağlar. Bu yolla kazanılan mülklerin hangi ölçüde yönetici sınıfın iktidarına katılma imkanı sağladığını bilmek önemlidir.

Bu hareketliliğin nasıl daraldığı gözükmektedir. Ticâretin kârları sınırlı kaldığı vakit, bir sosyal yükseliş için ondan yararlanma imkânları da daralır. Belli bir devirde ve bâzı ülkelerde (özellikle Memlûk devletinde), yönetici sınıfın kendi içine kapandığını, belli bir sosyo-etnik tabakanın üyeleriyle sınırlı kast oluşturduğunu da görüyoruz.

³⁰ R. Aron, a.g.m. s. 17.

Böyle anlaşılan sosyal sınıflar sırf marksist şemada olduğu gibi üretim ilişkileri tarafından belirlenmemiştir. Bilindiği gibi, bu şema Lenin'in sâdece işletme münasebeti üzerine temellendirilmiş sınıf anlayışıyla daha da katılmıştır. Diğer taraftan bizzat Marx'ın tarih incelemelerinde muhtelif vesilelerle başka faktörleri gözönünde bulundurduğunu belirtmek gerekir³¹. Bununla birlikte, üretim ilişkileri ve işletme esaslı bir rol oynar ki bunu inkâr etmek veya küçümsemek bile son derece hatâlı olur. Sınıflar, yerli sosyologların çok iyi gördükleri gibi, üretimin ve yeniden dağıtımın gereklerinin önemli ve esaslı bir rol oynadığı topyekûn sosyal teşkilâtın zarûretleriyle belirlenmiştir. Diğer bölümlenmeler, topyekûn sosyal teşkilâtlanmada fonksiyonel rolün bu temel bölümlenmesini muhtelif tarzlarda keselmektedir; diğer taraftan, sosyal teşkilâtlanmada sınıfın rolü ne olursa olsun ve hattâ bu rol tamâmen ekonomik bir rol olmasa bile, sosyal ürünün dağıtımında kendisine belli bir hisse verilir; bu hisse hukukî mâhiyette olan, fakat ona malların üretimi ve yeniden dağıtımını iktisadî sisteminde belli bir yer tahsiseden bazı kâidelere göre dağıtılmış bir hissedir. Etnik veya başka bölümlenmeler, bu hisseyi arttırabilir veya azaltabilirler, bilhassa falan veya falan cins gelire hak veren falan veya falan fonksiyona hak verebilirler, fakat dâimâ belli bir hissedenden yararlanılır.

Sosyal tekâmül zıt safhalardan geçer. Sosyal ürünün üretiminin ve dağıtımının, sürekli ve müesseseseleşmiş bir tarzda, belirli sınıflar arasında dağıtıldığı safhalar vardır. Sosyal mekanizmanın düzenli işleyişi bu durumda belli ölçüde bir sosyal hareketliliği, yâni fertlerden bir kısmının sınıfının dağılışı ve yeniden sınıflanmasını tahrik edebilir. Bazı sınıfların topyekûn yükselişiyle veya topyekûn düşüşüyle, yâni iktidar ve yararlandıkları sosyal avantajlar hissesindeki değişmelerle bile sonuçlanabilir.

Başka zamanlarda, aslında fetih sıralarında, bazı sınıfların âni bir şekilde, toptan veya kısmen başka sınıflarla yer değiştirdikleri görülür; diğer bir ifâdeyle, sosyal ürünün muayyen bir hissesindeki şu veya bu fonksiyon, şu veya bu hak yeni tabakalara tahsis edilmiş bulunabilir. Bu âni değişmelerin sıklığı, muhakkak, belli bir sınıfı: düzenli ve istikrarlı işleyişi durmaksızın iktidarı büyültme eğiliminde olan tüccarlar sınıfını, hristiyan Batı'dakine benzer devamlı bir yükselişi gerçekleştirmekten alıkoyarak büyük bir tarihî röl oynamıştı.

Sınıflar savaşı var mıdır? Hiç olmasa sürekli bir rekâbet, bir yanda en azından gizli tatminsizlikler ve diğer yanda, avantajlı bir sistemin deva-

³¹ M. Rodinson, a.g.m.

mını ve düzenli işleyişini sağlama endişesi vardır. Muhtelif sınıfların emellerinin ve ilgilerinin hak iddialarını açıklayabilecek mekanizma mevcut olmadığı zaman, bazı sınıflar bazen sert ayaklanmalara itilmişlerdir. Bu ayaklanma aslında dinî tavır açısından, idâreci sınıfın kusurlarının ve kötülüklerinin ilânı biçiminde ideolojileştirilmiştir. Fakat hiçbir uzviyet, cemaatin veya idâreci tabakanın reisinin azledilerek yerine başkasının tayininden başka bir dünyevî hak iddiaları programı belirlememiştir. Hiçbir yapı değişikliği, istisnâlar hâric, öngörülmemiştir.

Sosyal tarih, yukarıda iktidara ve onun avantajlarına nispetle tâyin olunmuş mânâ içinde anlaşılan sınıfların rekâbetinin, birbirleri yerine geçmelerinin tarihidir.

Sosyal tarihin iktisat tarihiyle belli ilişkilere sâhip olduğu, fakat ona indirgenmekten uzak bulunduğu görülüyor.

Düzenli gelişme safhaları sırasındadır ki sosyal tarih iktisat tarihinden en az ölçüde farklılaşır. O zaman muhtelif sınıfların hizmetindeki iktisadî kümelerde meydana gelen değişmeler, baskı güçlerini artırarak temel bir röl oynamaktadırlar. Bununla birlikte o zaman bile mutlak gücün müdahalesi, siyasî kararlar, vs..., sırf iktisadî faktörlerin oyununu önemli biçimde tadil edebilirler. Bununla birlikte sözkonusu faktörlerin genellikle iktisadî terimler içinde görünme eğilimine sâhip olduklarını belirtelim.

Aksine karışıklık safhaları esnasında, iktisadın öz tesiri önemini kaybeder, onun yerine kaba gücün, siyâsî-askerî baskının tesirleri önem kazanır. Fakat unutmamak gerekir ki, o zaman bile üretimin ve yeniden dağıtımın zarûretleri aslî unsur olarak kalmaktadırlar.

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılmalıdır ki, iktisat tarihinin ve sosyal tarihin münâsebetleri karmaşıktır, netice itibariyle birini diğeriyle aynileştirmek, birini diğeriye indirgemek ciddi bir hatâ olur.

Sosyal tarih, bu terimle büyük sosyal grupların ve onların münâsebetlerinin tarihi anlaşıldığında, esâsen iktisadî faaliyetin zarûretlerine bağlıdır. Bu büyük gruplar gerçekten büyük ölçüde üretimin gerekleri ve herhangi bir tedâvül ve dağıtım mekanizmasının varlığı zarûretiyle belirlenmişlerdir. Böylece ekonomiye bağlıdırlar, fakat bu bağlılık sırf belli bir yöndedir, bu yönün temel bir yön olduğu da doğrudur. Diğer taraftan unutmamak gerekir ki, bu büyük gruplardan bazıları muayyen bir kültürde daha geniş mânâda topyekûn sosyal faaliyetin zarûretleriyle belirlenmiştir. Aynı şekilde, üretim, mübâdele ve dağıtım ilişkileriyle sosyal kategoriler, genellikle

bizzat, siyasî mâhiyetteki olaylardan çıkan veya ideolojik zarûretlerden doğan bir durumu sistemleştiren hukukî kâideler tarafından belirlenmiştir.

İktisat tarihi, üretimin, mübâdelenin ve yeniden dağıtımın, yâni sosyal hayâtın alt yapısının temel mekanizmasını tasvire indirgenemez, zira bu mekanizma binlerce yıl boyunca ana çizgileri içinde aynı kalmıştır. İktisadî kümelerin (birinci plânda ziraî ve sınaî üretimin) hacim değişiklikleri, teknik faktörlere, siyasî ve içtimâî faktörlere (fetih, tahripler, sürgünler, mükellefiyetleri artıran veya azaltan kanunî mevzûlar, vs...) bağlıdır. Çok geniş bir ölçüde sosyal tarihe bağlı olan iktisadî müesseseler tarihi için de durum aynıdır.

Bununla birlikte, iktisadî kümelerin hacmindeki çok önemli değişmeler, meselâ sınaî üretimin muazzam bir artışı veya aksine korkunç bir azalma, sosyal tarih sahasında, sınıflar arasındaki münasebetlerin yeniden düzeltilmesi gibi son derece önemli netîceler doğurabilirler. Fakat böyle bir "ihtilâl", eğer aslî bir ehemmiyetteyse, ancak nâdiren vukû bulur.

Ekonominin rolünden bahsetmenin, kavramların inceliklerini belirtmek-sizin ve onları aydınlatmaksızın bu konuda tartışmanın ne kadar şüphe uyandırıcı olduğu görülüyor. Her şeyden önce, üretimin, tedâvülün ve mübâdelenin temel mekanizmasını ve diğer iktisadî hâdiseleri ayırt etmek gerekir. Bir sahadan veya diğerinden bahsedilmesine göre, özellikle sosyal tarih ile münâsebetlerden bahsolunduğu zaman, problemler çok farklı bir tarzda görünürler.

Bu gerekli farklılıkların ve çeşitli sosyal münâsebetlerin ana çizgileriyle göründükleri tarzın şuuruna varmak, İslâm araştırmacılarının yararınadır. Mesalâ, ileri seviyede bir iktisat tarihi araştırmasının tek başına sosyal tarih meselelerini çözdüğünü düşünmek doğru değildir. Temel İktisadî mekanizmanın başlıca ehemmiyetinin bütün iktisadî olaylara yansıdığına inanmak gerekmez. Diğer taraftan, bir sosyal sınıfın tarihini incelemenin iktisadî tekâmülün anlaşılması için ehemmiyetsiz olduğunu düşünmek icap etmez.

